

„Nyomtatott és illusztrált magyarországi és magyar vonatkozású könyvek tipográfiai feltárása a 18. század második felében (1751—1780)”

vezető kutató Vizkeletyné Ecsedy Judit

NKFI-OTKA K 104231

Futamidő: 2012. szept. 1.– 2017. aug. 31.

A kutatás során a kitűzött cél megvalósult, vagyis elkészült a történelmi Magyarország területén használt teljes tipográfiai felszerelés és a könyvekben szereplő sokszorosított betű-dísz- és illusztráció-anyag teljes repertórium a 18. század második felére (1751—1780) vonatkozóan. (I.) Amellett, hogy rendkívül szemléletes módon mutatja be egy ország könyvtörténetének tipográfiai vetületét, olyan kapcsolatokra is rávilágít (a beszerzés forrása, a nyomdai anyag vándorlása, a műhelyek közötti kapcsolat), amelyek más módon, források hiányában, nem érhetőek tetten. Másrészt a nem Magyarországon nyomtatott, de magyar vonatkozású hungarikumokat tartalmazó, Országos Széchényi Könyvtár-beli Apponyi Hungarika- gyűjtemény 1751—1780 közötti köteteiben található képanyag feltárása és bemutatása is elkészült. (II.) A beszámoló végén összegezés található a kutatás eredményeiről. (III.)

I.A magyarországi betűtípus- és dísz-repertórium összeállítása 1751—1780.

A kutatás során erre az időszakra vonatkozóan először készült teljes áttekintés arról, hogy milyen nyomdai betűket és díszeket felhasználva készültek a 18. század második felében hazai nyomdákban megjelent könyvek. Tartalmazza a történelmi Magyarország területén működő nyomdák teljes felszerelését, egyúttal mintegy rekonstruálva is e tipográfiákat. Az összeállítás a hazai nyomtatványokban található betűk, könyvdíszek, illusztrációk teljes repertórium: minden egyes, a maga korában nyomdafestéket kapott illusztrációt, rézmetszetet, díszet, iniciálét, ábrát, nyomdai cifrát és betűt bemutató mérethű reprodukciók formájában. Nem hiányoznak az összeállításból a térképek, hangjegyek sem. Ehhez járul a nyomdabetűk és díszek részletes katalógusa.

Ahhoz, hogy a nyomdák termékeiről teljes áttekintésünk legyen, a magyarországi retrospektív bibliográfia 1751—1780 közötti korszakát vettük alapul (Petrik Bibliográfia kötetei).

Összességében az 5 éves futamidő alatt a korszakban működő 43 nyomda 8010 kiadványát, vagyis a korszak teljes hazai könyvtermését kellett kézbe vennünk. A munka szervezéséhez fontos volt, hogy tisztában legyünk egyrészt a korszakba tartozó könyvek lelőhelyéről, másrészt naprakész nyilvántartást vezessünk a már átnézett és átnézendő könyvekről.

A rendszerezés könyvnyomtató-műhelyek szerint történt. A betűket és könyvdíszeket az alábbi csoportosításban rendszereztük (zárójelben a mennyiségük db-számban):

- I.) Illusztráció (2037)
- II.) Címlapkeret – keretdísz, díszcímlap (36)
- III.) Nyomdászjegy—címer—emléma (271)
- IV.) Fejléc—záródísz (2556)
- V.) Ábra—térkép (207)
- VI.) Iniciálé (212 sorozat)
- VII.) Hangjegy (14)
- VIII.) Nyomdai cifra (1786)
- IX.) Betűtípus (1377)

Az összességében 1377 betű- és 7105 díszítő-elem pontos nyilvántartás vezetését követelte meg. A regisztrálásnál azt a módszert követtük, hogy minden egyes nyomda felszerelésének

alkotóelemei egyedi sorszámot kaptak. Ehhez járult a betűtípus, vagy dísz megkülönböztető leírása, mérete, használatának helye és időköre. A leírás kiterjedt arra is, hogy pl. korábban is használatban volt-e egy dísz, és ha igen hol és mikor? Olyan dísz, amely az előző, 17. században is használatban lett volna, korszakunkban már nagyon ritka, csak a rendkívül archaikus kolozsvári református kollégiumi nyomdában fordult elő:

1. Példa a korszakunkban egyik nyomdahelyről a másikba átkerült dísz leírására, ill. több nyomdában is meglévő azonos dísz leírására:

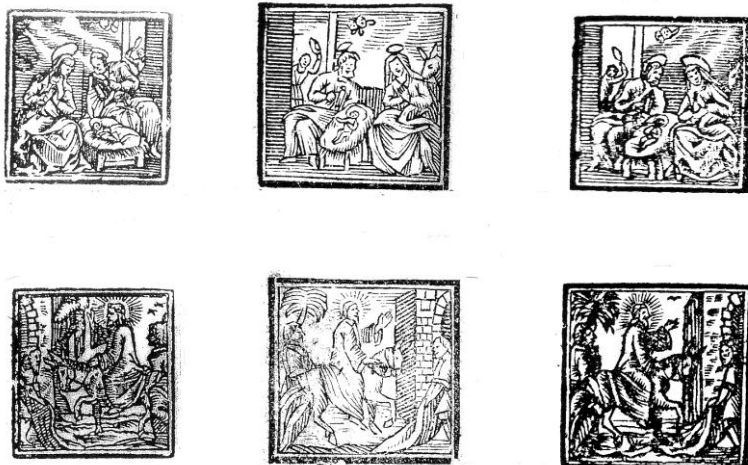
Fametszetű záródísz: kétoldalt olajágak, közepén párkányon heverő, becsukott könyv (34x60 mm)
Kalocsa, 1766—1775
Korábban az esztergomi Royer-nyomdában:
Esztergom, 1764—1765
(KI-IV-11)

Fametszetű záródísz: kétoldalt olajágak, közepén párkányon heverő, becsukott könyv (34x60 mm)
(Buda 1769, Landerer nyomda, BL-IV-113)
és
Kassa 1777—1780, Landerer nyomda, KB-IV-84)

A reprodukciók fotó, másolás, szkennelés, digitális fénykép révén készültek (a szükséges számítógépeket, laptopokat, szkennelőt és fényképezőgépeket erre a célra szereztük be az NKFI-OTKA pályázati keretből). Ugyancsak regisztráltuk a díszek minden egyes előfordulását is. Sok esetben a nyomtatványok egyetlen példánya külföldön volt csak elérhető. Ezért külföldi kutatóutakra volt szükség (az útiköltséget, szállást és esetenként a napidíjat is pályázati keretből fedeztük).

A vizsgált korszakban megfigyelhető, hogy az illusztrációk nagyobb része már nem fametszet, hanem rézmetszet. Az előző század hagyományát követő ábrázolások azonban továbbra is fametszetű eljárással készültek, mint az evangéliumi képecskék sorozata:

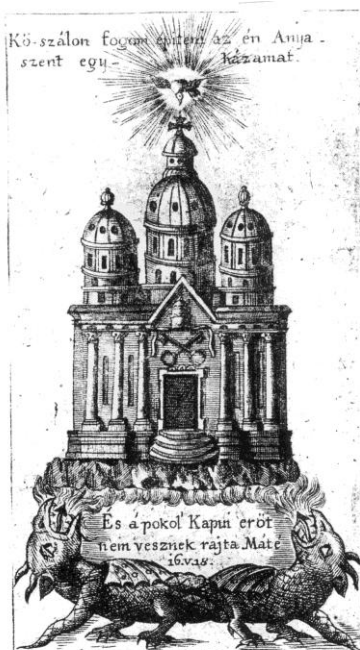
2. Példa fametszetes képsorozatra, a korábbi illusztrációs hagyomány folytatásaként.

Azonos téma háromféle feldolgozása: Karácsonyt és Virágvasárnapot ábrázoló evangéliumi képecskék a budai Landerer, a pozsonyi Patzko és az egri Püspöki nyomdából (BL-I-115, BL-I-146, QP-I-31, QP-I-52, Eg-I-38, Eg-I-71)

A rézmetszetes illusztrációk részletgazdagabb, pontosabb ábrázolásra képesek:

3. Példa rézmetszetes illusztrációra:

Bazilikát ábrázoló rézmetszet, lent sárkányok, fent a Szentlélek galamb képében. Felirat: „Kő-szálon fogom építeni az én Anyaszent egyházamat” és „És a pokol Kapui erőt nem vesznek rajta. Máté 16. v. 18. (144x72 m). Illusztráció Bossányi Sz.: *Nagy katekhizmusá* hoz (Vác 1786), címlap-előzők (Vc-I-21)¹

¹ Néhány esetben, például a váci nyomdánál túlléptünk az 1780-as időhatáron, hogy az egymást váltó két nyomdász munkásságát teljességében bemutathassuk.

Egyes nyomdák különösen nagy hangsúlyt helyeztek kiadványaik rézmetszetekkel való illusztrálására. Jó példa erre a nagyszombati Akadémiai nyomda, amely korszakunkban két, egyenként 582 levélből álló rézmetszetes szentkép-sorozatot adott ki. A szentek képe alatt nyomtatott imaszöveg található, az egyik sorozatban latin (Nagyszombat 1755—1766), a másikban német nyelven (Nagyszombat 1763).

De rézmetszetes eljárással készültek általában a könyvekben található térképek, ábrák is. Kutatásaink során nemcsak az illusztrációs technika terén, hanem a könyvkészítés-díszítésben más tendenciák is nyilvánvalóvá váltak. Jelentősen csökkent például a díszes kezdőbetűk, iniciálék használata. A korábbi évtizedek díszes kezdőbetűit elvélve még használták, de újak ritkán készültek.

Míg az 1700-as évek első felében csak néhány jelét lehetett látni annak a gyakorlatnak, hogy előre elkészített díszekbe egy-egy nagybetűt helyezve használják díszes kezdőbetű gyanánt, ez a század második felére általános gyakorlattá vált. Nem volt szükség a továbbiakban az iniciálék teljes abc- sorozatára, mert ugyanaz a dísz (totumfakt) bármelyik betűhöz alkalmazható volt.

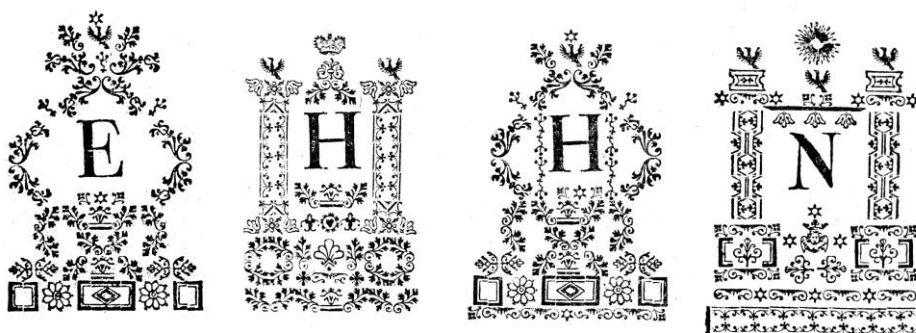
Még gyakoribb az a megoldás, hogy a nyomtatott szövegek elejét csak egy úgynevezett szövegkezdő dísszel hangsúlyozzák, amelyek mérete és rajza a legkülönbözőbb lehetett. Egy-egy nyomdának 15-20 különféle ilyen szövegkezdő díse is volt.

4. Példa az iniciálékat helyettesítő szövegkezdő díszekre:

Szövegkezdő díszek a pozsonyi Landerer- és a kolozsvári Püspöki nyomdából (KP-IV-186, QL-IV-323 és QL-IV-309)

5. Példa nyomdai cifrák alkalmazására:

Az esztergomi Royer-nyomda cifrákból kialakított keretdíszei, amelyekbe bármilyen kezdőbetűt be lehetett helyettesíteni

Fejléc a kassai Akadémiai nyomdából (Kassa, 1768)

Nemcsak az eszközökben szerényebb nyomdák, hanem a jól felszerelt műhelyek is előszeretettel használták korszakunkban is az apró fém-elemekből összeállított cifra-kompozíciókat. Fokozatosan lecserélődtek a 18. század elején használt nyomdai cifrák, és helyettük finomabb vonalú, jobban variálható még apróbb díszek jelentek meg. Egy-egy nyomdának 100-150 ilyen apró dísz is volt, amelyekből az eddigieknél is változatosabb kompozíciókat lehetett összeállítani: záródíszeket, fejléceket, díszes kezdőbetűk keretét.

6. Példa fametszetes könyvdíszre: fejléc

Fejléc a nagyszebeni Barth-nyomdából (Nagyszében, 1770)
(NB-IV-49)

Korszakunkban a nagyobb nyomdáknak 50-60 különféle fajtájú és méretű betűtípusa volt, de még a legkisebbeknek is legalább 30 féle. Ez rendkívül nagy változás a korábbi századokhoz képest. Megjelentek a rokokó díszbetűk is:

7. Példa a rokokó díszbetűre

OMNIA NUDA SINT,

ET APERTA OCVLIS,

TU: TAMEN, QVLA ORE

A nagy mennyiségű és fajtájú betűanyag miatt csak betűmintákat és szövegmintákat állítottunk össze, a használat időkorének megjelölésével:

8. Példa betűtípusra:

Z emberi természet hozza magával, hogy a' mint bölcs Aristoteles szól: *Omnis homo naturaliter scire desiderat.* Minden ember természet szerént tudni kíván. Melly mondása a' Bölcsnek magyarábban annyit téfzen, hogy minden ember kap a' tudományon. Nem-is ok nélkül: mert a' tudomány téfzen választást az ember, és oktan-állat között el-annyira, hogy bölcs Philo a' tudományt a' lélek világofsá-

Antikva szövegtípus és iniciálé a győri nyomdából
Győr, 1760 (Gy-IX-57A)

II. Az Apponyi Hungarica-gyűjtemény 1750-1780 közötti kiadványai magyar vonatkozású metszet-anyagának feltárása

Az eredeti Apponyi-gyűjtemény metszeteit az előző OTKA-program (K 68257) feltárta. Az erre az időkorre eső nyomtatványok száma ugyan nem olyan nagy, de a korábbi szempontok szerinti feldolgozása mégis indokolt volt. Az átnézett 150 kötetből 11 kötetben voltak magyar vonatkozású metszetek. Megtörtént a kötetekben található 102 metszetnek lelőhelyek, őrző könyvek szerinti regisztrálása, majd a metszetek leírása, digitalizálása. A leírások a technikai

adatokat, az ábrázolt személyek, események, tárgyak meghatározását, a feliratok szövegét, a példányok adatait, a szignatúrákat és a lelőhelyet közlik.

9. Példa a magyar vonatkozású metszetek feltárására, leírására:

59: Római kori sírkő.

Rézkarc.

48x32 mm

56x42 mm (lemez)

Forrás: Hohenhausen, Sylvester Joseph: *Die Alterthümer Daciens in dem heutigen Siebenbürgen*. Wien 1775, Trattner
Lelőhely: OSZK, App H 2485, p. 69.

65. Római kori kőfaragvány-töredék

Rézkarc

53x60 mm (lemez)

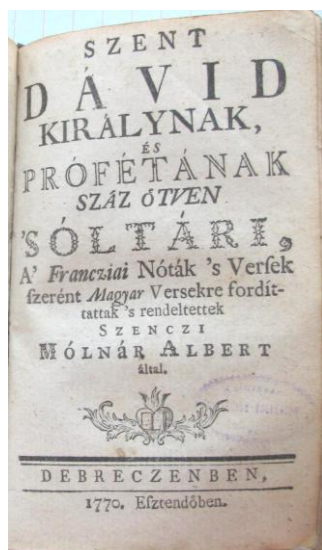
Forrás: uo., p. 81.

III. Összegezés

a) A kutatás lezárásaként elkészült egy olyan kézirat, amely a magyarországi és magyar vonatkozású dokumentumok tipográfiai felszereléséről és könyvdíszítési módjáról teljes, szemléletes áttekintést ad. Az anyagot nyomdánként állítottuk össze, katalógussal és mérethű reprodukciókkal. A munka végére érve megállapítható, hogy az általunk előzőleg becsülnél több betűtípus és több ezerrel több könyvdísz szerepel az átnézett könyvekben.

Sajátosan a magyar könyvkultúra és hungarika-kutatás terén jelentős eredménynek számít, hogy a hazai nyomdák felszerelésének - e pályázatnak is köszönhető - ismeretében meghatározhatók, helyhez, nyomdához és időhöz köthetők a kiadási hely megjelölése nélküli, hamis nyomdahelyű vagy csonkán fennmaradt könyvek, továbbá az a nagyszámú nyomtatvány, amely kiadási helyét nem árulja el.

Pl.: Kiderült, hogy hamis debreceni nyomdahellyel ellátott zsoltárkönyv valójában Sopronban, a Siess-nyomdában készült 1770-ben:

Szent Dávid királynak és prófétának száz ötven 'soltári...
 Debreczenben 1770 [Sopron, Siess nyomda] [14], 410,
 [7] l. – 12°

A bibliográfiai pontosítás azért volt lehetséges, mert a kézműipari korszak hazai nyomtató műhelyeinek egyedi sajátosságai elárulják, hogy egy-egy könyv valójában hol és mikor készült, melyik nyomdából került ki, akkor is, ha ezt a nyomdász valamilyen okból nem közölte a könyv címlapján.

Ezzel a módszerrel sikerült 550 hely, nyomda vagy évszám nélküli kiadványt nyomdához kötni ill. datálni. Ezek közül 42 hamis nyomdahelyű. Az elért eredmények, új meghatározások a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia IX. Pótkötetében már a helyes nyomdahelynél szerepelnek, ezáltal tovább árnyalva a 18. századi hazai nyomdászatra és könyvkiadásra vonatkozó ismereteinket, és gazdagítva a Magyarországon nyomtatott könyvek számát. A munka lezárásaként megjelent *Petrik Géza: Magyarország bibliographiája 1712—1860. IX. Pótlások, 1701—1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok. Összeállította és szerkesztette Kovács Eszter és V. Ecsedy Judit. Budapest 2017, Országos Széchényi Könyvtár. 495 l.* A kötet 3782 olyan új tételt közöl, amelyeket a szakirodalom eddig nem ismert, vagy nem lehetett megállapítani, hogy magyarországi nyomtatvány-e? A kötetben fel van tüntetve, hogy a kutatómunkát az OTKA K 68257 (2007-2012) és az NKFI-OTKA K 104231 program támogatta. A magyar retrospektív bibliográfiának ez az új kötete az Országos Széchényi Könyvtár honlapján a Magyar Nemzeti Bibliográfia (mnb.oszk.hu) alatt lesz teljes terjedelmében hozzáférhető, amint az OSZK új informatikai rendszer elkészül.

b)A kutatás eredményeiről számos rész-tanulmány készült a kutatás minden résztvevőjétől, és több, a kutatással összefüggő hazai ill. külföldi konferencián is jelen voltunk előadóként: Debreczenben, Marosvásárhelyen, Pozsonyban, Trencsénben, Zárában. A régi magyarországi nyomdák felszerelésének rekonstrukciójáról, és az NKFI-OTKA által támogatott kutatásokról, az eredményekről, elkészült kötetekről (OTKA K 68257 és több sikeres OTKA publikációs pályázat) Varga Bernadett írt összefoglaló közleményt az Irodalomtörténeti Közleményekben, 2016. 1. 112-122. epa.oszk.hu. Amint ebben az összefoglaló közleményben is olvasható, a most lezárult, 1751—1780 közötti évtizedekkel foglalkozó kutatással a régi könyvek tipográfiai és illusztrációs anyagának nemzetközi szinten is egyedülálló feltárása valósult meg. Ebből a több száz évet átfogó munkálatból az 1473—1700 közötti rész nyomtatott kötetek formájában (V. Ecsedy Judit: A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473—

1600. Bp. 2004; V. Ecsedy Judit: A régi magyarországi nyomdák betűi és díszai, 17. század, 1. kötet: Nyugat- és Észak-magyarországi nyomdák. Bp. 2010; Bánfi Szilvia—Pavercsik Ilona—Perger Péter—V. Ecsedy Judit: A régi magyarországi nyomdák betűi és díszai 17. század, 2. kötet: Kelet-magyarországi és erdélyi nyomdák, Lócse, Kassa. Bp. 2014. Mindhárom kötet a Balassi Kiadó—OSZK kiadásában jelent meg, *Hungaria typographica* sorozattal, az 1701—1780 közötti rész pedig kéziratban az Országos Széchényi Könyvtár Könyv- és Művelődéstörténeti Kutatások Osztályán hozzáférhető.

c)Kutató-utakon vettünk részt a környező országokban azzal a céllal, hogy állami és egyházi gyűjteményekben az itthoni könyvtárakban fel nem lelehető könyveket regisztráljunk, leírjuk és másolatot készítsünk a bennük szereplő díszekről, metszetekről, ábrákról, stb. Ilyen kutatásokat Erdélyben Kolozsváron, Marosvásárhelyen, Szebenben, Ausztriában Bécsben, Szlovákiában Pozsonyban és Turócszentmártonban, Csehországban pedig Prágában végeztünk.

A kutatás – a terveknek megfelelően – csoportmunka keretében valósult meg, amelyben részt vett Vizkeletyné Ecsedy Judit mint vezető kutató, Szilágyiné Bánfi Szilvia, Perger Péter, Mészárosné Varga Bernadett és Kovács Eszter.

Budapest, 2017. szeptember 14.

Vizkeletyné Ecsedy Judit
vezető kutató
Országos Széchényi Könyvtár